

'קללת המשאב' - מכרה פוספט ליד ערד

בתיה רודד¹

תקציר

רצונה של "רותם אמפרט", חברת-הבת של תאגיד כימיקלים לישראל (כ"ל) בבעלות האחים עופר, להקים מכרה פוספט בקרבת אוכלוסיות בנגב המזרחי הצמיחה התנגדות. המאמר פורס את תהליך המאבק מול התאגיד על מורכבותו, תוך הבלטת המשמעויות השונות של המושג 'קללת המשאב'. הטענה היא שעד כה נתפסו מאבקים מסוג זה כמאבקים מקומיים, על-פי-רוב, ואילו במאמר זה יבחנו השפעותיו בשלושה קני-מידה: מקומי, אזורי ולאומי. התהליך ומשמעותותיו מתרחשים במסגרת מדיניות ניאו-ליברלית בו המושג "צבירה מנשלת" (accumulation by dispossession) בעל משמעות חשובה במקרה של מכרה הפוספט. שקול כוחות דינאמי מתייצר בין השחקנים בזירת המאבק ומאתר את המנושלים כתוצאה מכך. נמצא, שסוג המדיניות הנוהג בישראל מחזק את התאגיד בתהליך א-סימטרי. עם זאת, השחקן המקומי שתובע את זכותו על העיר, מצליח לשנות מעט את שקול הכוחות. המאמר חושף טשטוש גבולות בין מוסדות המדינה לתאגיד וניגודים ומתחים בתוך ובין השחקנים והמגמות. מילות מפתח: קללת המשאב, צבירה מנשלת, תאגיד, מאבק אזרחי, שקול כוחות, הנגב, ערד

מבוא

Connecting citizenship and the core geographical concern with sustainable development, through an investigation into the concept of "sustainable citizenship".

עניינו של מאמר זה בהתחקות אחר מאבק בעד ונגב הקמת מכרה פוספט בשולי ערד ויישובי הבדווים ומשמעותותיו. השגת הנגישות של חברת רותם למשאב תחסום את הנגישות המקומית למשאבי אוויר, נוף וסביבה וחלופות כלכליות לתושבי האזור. כלומר, "ניצול אימפריאליסטי של משאבי טבע מתכלים" (Veltmeyer, 2013) במסגרת של מבנה שוק ניאו ליברלי המייצר "צבירה מנשלת" (accumulation by dispossession), מושג שפיתח דיוויד הרוי (Harvey, 2007; 2009). במאבקי צבירה מול נישול ניתן להבחין בגידול בו זמני הן של כוחות השוק וצמיחתן והן של תנועות מאבק לעומתיות. התנהלות מורכבת ונפתלת זו תיבחן לאור השאלות: איזה שקול כוחות מתייצר בין השחקנים בזירת המאבק ומיהם המנושלים כתוצאה מההצבר לתאגיד?

שלושה שחקנים מרכזיים משתתפים במאבק ומייצרים שקול כוחות דינאמי ומשתנה לאורך זמן במרחב: תאגיד, מדינה ותנועת-מאבק (עיר). כדי להבין את טיבו של המאבק המתקיים ביחסי כוח א-סימטריים, יציג המאמר כל אחד מהשחקנים. הוא ירחיב בניתוח האסטרטגיות והפרקטיקות שמגייס התאגיד כדי לקדם את הכרייה. יאותרו הזיקות בין התאגיד למדינה כשחקן רב-משתתפים. קיימים שחקנים רבים

¹ הכותבת חוקרת במחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון, תושבת ערד וחברה במאבק נגד המכרה. המאמר מוקדש לחברי למאבק שתבונתם, מסירותם ועוז רוחם נוטעים תקווה לעתיד טוב יותר.

נוספים, ביניהם ההנהלה ועובדי התאגיד, ראשי רשויות בנגב, ארגוני סביבה וחברה שונים, האוכלוסייה הבדווית, שלא ימצא מקום לכולם במאמר זה. שדה המאבק סבוך, רב-שחקנים וזירות פעולה בכל קני המידה הגיאוגרפיים.

המתודולוגיה מושתתת על ניתוח מדיניות ממקורות ראשוניים ומשניים (Hajer, 2003) ובאמצעות פרשנות הרמנויטית של השיחים (Key, 2009; Yanow, 2000). המקורות: כתבות בעיתונות; אתרי אינטרנט ודפי הפייסבוק של התאגיד וקבוצת המאבק לאורך השנים; הפקת מידע ממחקרים, מכתבים, דו"חות, פרוטוקולים והמלצות של מומחים ומוסדות הממשל בנושאי כריית פוספט וההשפעות הבריאותיות, הכלכליות-חברתיות וסביבתיות; וכן, שימוש בארכיון של עמותת המאבק.

הפרק הראשון יתווה מסגרת תיאורטית למקרה הנחקר; פרק שני יתאר את הרקע האזורי ומשמעות הפוספט המצוי בו; פרק שלישי יציג את השחקנים, יתאר וינתח את מנגנוני התנהלותו של התאגיד בזיקותיו למדינה; המאמר יסיים בדיון מסכם.

בין נישול לנגישות למשאבים בספר

המסגרת התיאורטית תדון בכוחם של תאגידיים וקבוצות מאבק במסגרת מדיניות ניאו-ליברלית מול עיר ואזור שוליים ועתיר אוצרות טבע.

המדיניות הניאו-ליברלית שהואצה החל משנות ה-70 של המאה ה-20 הפכה לחלק מאורח החיים. היא הוטמעה בתרבות כיסוד לא מודע והצליחה להעצים ביתר שאת את מעמד בעלי ההון (Harvey, 2007). הישאבות ההון מהמדינות והציבור לידיו של מעמד זה מתרחשת בשלל דרכים תוך שינוי כללי המשחק. במונחים אלה של יחסי כוח, מוגדרים ערד והנגב כ"מפסידנים ותלותיים" (גוטווין, 2014; Nagy, Nagy and Timár, 2012). במבנה כלכלי-חברתי זה של פיתוח מואץ ומיצוי מהיר ונרחב של אוצרות הטבע, חוזר הרווי (Glassman, 2006; Harvey, 2007; 2009) לעסוק במושג המרקסיסטי "צבירה פרימיטיבית" ומפתחו למושג "צבירה מנשלת". בצבירה זו נכללים צעדי הפרטה, כגון העברת אמצעי ייצור לידיים פרטיות, כולל משאבי טבע שהמדינה מופקדת עליהם למען אזרחיה; העברת צורות קניין מגוונות לזכויות הקניין הפרטי; דיכוי זכויות העם; מסחור כוח העבודה ודיכוי צורות תשומה ותשואה חלופיות; ניכוס ניאו/קולוניאלי. בקצרה, ריקון המדינה ממשאביה, קיצוץ ברמת החיים ובאיכותם של התלויים בתאגידיים. לטענת החוקרים (Bebbington et al, 2008a; Dale, 2014), רבים מהתאגידיים מונעים מהציבור את העושר הטבעי ומדרדרים את הסביבה, תוך יצירת קונפליקטים והעמקת פערים חברתיים-כלכליים במרחב

האזורי, המדינתי והגלובלי. בהקשר זה, כלכלתן של מדינות עניות ללא מחצבים יציבה יותר מאחר ששליטת המכרות בכלכלה יוצרת תלות במחצב, מרכזת עוצמה ובעלות ומורידה תחרותיות פוליטית-כלכלית. בנוסף, מחירי המשאב בשוק העולמי גורמת לתנודות בתעסוקה ובהיקף הייצור. התמונה עוד מתקדרת אם בתחשיב העלויות לא נלקחים בחשבון הפרת האיזון האקולוגי, זיהום והגברת תחלואה ותמותה. במקרים רבים זו כלכלת מובלעת (enclave economy), שקשריה הכלכליים באזור מועטים. כך, כמו באזור האפליציים בארה"ב, הנגב הוא האזור העשיר במחצבים בישראל, והעני במדינה.

הממשל מבקר את האינטרסים של התאגיד על פני טובת האזרחים וכך נשחקת איכותו הדמוקרטית. הממשלה נוטה להתנהל ללא שקיפות בניהול המשאב ונגועה בשחיתות, לא פעם. הכינוי "קללת המשאב" דבק בניצול אוצרות הטבע ומקיף את תחומי הפוליטיקה, הסביבה, הכלכלה והחברה. האיזון ביחסים בין השקעות, פיתוח וחיוניות מופר, כשרבים מושפעים מהניצול ומעטים נשכרים. בהיבט הסביבתי, הכרייה מלווה בזיהום, הרס הנוף ואובדן המרקם האקולוגי של הקרקע, בפרט באזור מדברי חשוף. בהיבט החברתי-כלכלי, חלוקת העושר במרחב א-סימטרית. בעוד שבקרבת המכרה עולים התחלואה והעוני, בעלי התאגיד יושבים במרכז המדינה או העולם ונבנים מההון הנצבר לטובתם. אם בקרבת המכרה נפגעות זכויות ילידיות בקרקע מתעוררים מאבקים אתניים. יוצא, שניהול משטר כרייה כזה, מנוגד למדיניות של אחריות טריטוריאלית חברתית (Bebbington et al, 2008a and b; Escobar, 1992).

הפטרונויות והקליינטליזם במצב של פיתוח מואץ, העלו שחקנים חברתיים חדשים מלמטה ועימם מושגים כ"פיתוח חלופי" לתפיסה הקיימת. אלא שמאבקים נגד מכרות יוצרים מחלוקות בקרב תושבי העיר הנפגעת, חלקם תומכים במכרה על אף נזקי הכרייה (Stiglitz, 2007). לכן, מאבקים נגד מכרות הם מורכבים יותר ומתאפיינים בדרכי חשיבה יצירתיות. בנוסף, קיימת השפעה ממאבקים דומים במקומות אחרים ומשינויים בהתנהגותם של התאגידים (Bebbington et al, 2008a), כפי שיראה מקרה זה. יוצא, שהכלכלה הפוליטית והגיוס החברתי מייצרים זה את זה בתהליך של יחסי סביבה וחברה.

המאבקים נגד התאגידים הצמיחו את המושג "אחריות תאגידית" (Carroll, 1979; Carroll, 1999; Carroll and Shabana, 2010; Wood, 2010), שנועד למתן או לחסום את התרחבות הצבירה הממשלת. המושג "אחריות תאגידית חברתית" (CSR, Corporate Social Responsibility) מקפל בתוכו עקרונות, תהליכים ומדיניות. הללו משקללים את ההשפעות הכלכליות, החוקיות, והאתיות של תאגיד על הסביבה והחברה במערכות היחסים שלו עם כלל מחזיקי העניין. זאת, כדי להמריץ תאגידים להימנע מאי-שקיפות, הטיה ומניפולציות, ולהתבסס על אסטרטגיה של רווח לשני הצדדים; להוריד עלויות וסיכונים; לחזק לגיטימציה

ושם טוב; ולבנות יתרון תחרותי (Carroll and Shabana, 2010). אחריות כזו זקוקה לגורמים תומכים, כגון מדיניות ממשלתית והנהגה מקומית בעלת חזון ונחישות.

כשתאגיד בעל עוצמה מעוניין להשיג נגישות לאוצר הטבע בסביבת העיר הוא נוקט בטקטיקות, כגון איסוף מידע על המקום והערכת כוחם של המתנגדים, קהל יעד לקואופטיציה, שיסוי שני מחנות מתנגדים, פיזור הבטחות על תוספת מקומות עבודה, שיחוד באמצעות תרומות לפיתוח המקום וייצור תדמית של חברה בעלת רישיון חברתי ומוסרי (אורתור, סיטבון ודוניץ-קידר, 2013; Veltmeyer, 2013).

מכאן החשיבות המיוחסת במאמר לכוחות בזירת המאבק, עיר-ספר שולית מול תאגיד. המדיניות הניאו-ליברלית מחקה את הייחודיות המקומית או הדעיכה את הכלכלה והפכה ערים ל"ערים מתכווצות" בהן מצב כרוני של חולי חברתי, התדרדרות סביבתית, ואובדן תחושת המקום והקהילה. מצב שפגע ביכולת ההתמודדות עם ההשפעות על העיר וניהול השינוי (Besser, 2009; Knox and Mayer, 2013; Shetty and Reid, 2013). אך ערים קטנות בעלות זהות מקומית ייחודית ודרך חיים חברתית מהנה לתושביהן יכולות להפתיע אם השכילו לפתח נישות כלכליות מקיימות, הודות לנכסים שניתן לגייס לפיתוח העתידי (שם; מרקוזה, 2014; Wuthnow, 2013). ארגוני החברה האזרחית הצומחים מזהות מקומית-ייחודית שהורבדה לאורך זמן, מגייסים תחושת לכידות ומטעניים את המקום במשמעויות של פעולה קהילתית. הם נחלצים לשנות מנגנונים המייצרים את הגלובליזציה ומאיימים על המקום (Massey, 2004).

בהמשך יבחן המקרה של מכרה הפוספט בערד כהליך תאגידי של צבירה מנשלת, הרווח במיוחד במדינות העולם השלישי ומנוגד לעקרונות הכלכלה המקיימת (מזור, 2010).

מאבק בתאגיד - התביעה לזכות לעיר ולמשאביה

"תושבי ערד והסביבה ופעילים סביבתיים הפגינו היום מול דיון המועצה הארצית לתכנון ולבניה. הפעילים קראו סיסמאות, בהן "ערד רוצה אוויר נקי", "רוצים לחיות בלי מכרות" ו"לא ניתן את ערד לסרטן", ונשאו שלטים עליהם כתוב "כיל=kill" ו"שיטת השקשוקה משתלטת" [...]. מנגד, אמר מנכ"ל כיל דשנים, נסים אדר: "עתידה של רותם מוטל בספק. מתן כרייה בשדה בריר תבטיח את פעילות החברה למשך 30 השנים הבאות ואילו שלילת הכרייה בשדה בריר תביא לקץ תעשיית הפוספט ולאובדן פרנסה של אלפי משפחות בנגב" (מערכת "תשתיות", 2014). ציטוט זה הוא פתיח המקפל בתוכו את סיפור המאבק.

ספריפריה מדולדלת ופוספט בבקעת ערד

מבנה הכוח במדינה מייצר בנגב מבנה כלכלי המעמיק שוליות, כתוצאה ממדיניות מרחבית המשלבת שלוש

גישות: הגישה המודרניסטית הולמת את תפיסת המרחב הריק המוסדר מלמעלה; הגישה האתנית-לאומית מייחדת את המרחב על חשבון המרחב הברזילאי; והגישה הניאו-ליברלית שהגיונה המרחבי מדלדל את הפריפריה. מדיניות זו משרתת, לא פעם, תכניות שמאחוריהן עומדים בעלי עניין תוך התעלמות מטובת התושבים (גוטווין, 2014; יפתחאל וצפדיה, 2008; צפדיה, 2012; רודד, 2010; 2012).

בתוך כך מעלה מכרה הפוספט דילמה מוסרית, כביכול, של טובת הכלכלה בנגב מול סיכון בריאותם של תושבי ערד. לכאורה יש ניגוד עניינים בין תושבי ערד לבין תושבי הנגב התלויים בתאגיד לפרנסתם. אך לטענתי, תעשיית המחצבים בנגב מנצלת ומנשלת בשלוש רמות: מקומית, אזורית ולאומית. זאת, כיוון שההשלכות החברתיות-כלכליות, הסביבתיות והפוליטיות של מבנה זה בכל קני המידה, אינן נלקחות בחשבון ויוצרות אי-שוויון מובנה.

הכלכלה בנגב מתבססת על מפעלי כי"ל דרום שתורמים לנפת באר שבע 24% מהתמ"ג ומעסיקים כ-9% מכוח העבודה, עיקרו מבאר-שבע ודימונה (כי"ל בע"מ, דו"ח אחריות תאגידית, 2013, עמ' 54). מבנה כלכלי כזה מנציח הרכב עובדים שרובם חסרי השכלה ומוגדר ככלכלה מנצלת של ספר ראשוני (Hogan, 1987), בו ההון שמניבים אוצרות הטבע לא נשאר בנגב, אלא יוצא למרכז הארץ והעולם. הנגב מתרוקן ממשאביו ונותר בעוניו (לוי וכהן, 2011, בעיקר עמ' 43, 47; בן-דוד, 2014). כיוון שהתאגיד פוטר את המדינה מתכנון של מבנה כלכלי חלופי, נוצר מצב של תלות המעניקה לו עוצמה מול המדינה והוא מפטר עובדים לצרכי "התייעלות וחיסכון" ומוציא את המרכז הלוגיסטי מישראל, בניגוד לתנאי מניית הזהב (פורטוגלי, 2015). צעדים אלה מצביעים על צבירה מנשלת ברמות האזורית והארצית.

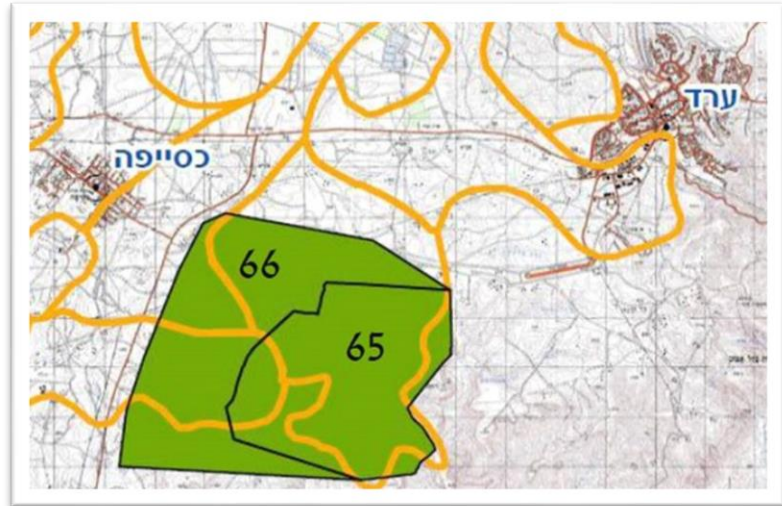
הפוספט, נשוא המאבק, הוא משאב טבע המשמש בתעשיית הדשנים. התכלותו בעולם צפויה בתוך יובל שנים בקצב הכרייה הנוכחי כך שרנטת הנדירות מייקרת אותו. בסוף שנות ה-70 התגלו בסמוך לערד מרבצי שדה זהר ושדה בריר, המשתרעים על פני 27,500 ד' (ראו איור 1). הם מצויים במרחק של 3.5 ק"מ מערד, 2 ק"מ מכסייפה, 3.5 ק"מ משדה התעופה נבטים, 2.5 ק"מ מהעיר המתוכננת כסיף, קילומטר מהיישוב הבדואי המתוכנן אל-פורעה ופזורה בדווית יושבת בתוך השטח המוצע (תמ"א 14ג', 2014, ע' 77).

לאחר שבשנים 1992-1994 הופרטה החברה הלאומית למחצבים ונקנתה ב-1999 על-ידי האחים עופר, ניתנו לה רישיונות חיפוש בלא מכרז² ובשנת 2000 הוגשה תוכנית למכרה בבקעת ערד. ההתנגדויות לתוכנית העלו דרישה לביצוע תוכנית מתאר ארצית לכרייה וחציבה (שם). עם סיום הכנתו של מסמך המדיניות תמ"א 14ג', דנה בו המועצה הארצית לתכנון ובנייה ב-2 בדצמבר 2014, כדי לקבל החלטה בעניין הקמתו

² על-פי סעיף 24 לפקודת המכרות זכויות על מכרה שייכות למדינה.

של המכרה ששטחו הוכפל. יו"ר הוועדה הודיע כי לא יתקבלו החלטות: "...לאור הכרה בחשיבות הנושא וההשלכות הגדולות שלו על מגוון רחב של תחומים, בקש השלמת מידע ונתונים ברורים מהמשרד להגנת הסביבה ומשרד הבריאות" (החלטות המועצה הארצית לתכנון ובניה ישיבה מס' 577 דיון באימוץ מסמך מדיניות תמ"א 14ג').

איור 1: שטח המכרה המומלץ

מקור: מסמך המדיניות, תמ"א 14ג' (חלקה 65 - שדה בריר ו-66 - שדה זוהר).

השחקנים המרכזיים במאבק שבין עיר לתאגיד

ערד ותושביה - עמותת "רוצים לחיות בלי מכרות" מסרבים להיות מפסידנים - הזהות המקומית היא כוח המגייס את התושבים למאבק.

ערד נבנתה בשנת 1962 במדבר... ערד שייכת לדור צעיר של ערים חדשות בישראל. העיר תוכננה בקפדנות לפני שהוחל בבנייתה ובאכלוסה, בניגוד לדור הקודם של ערים חדשות, אשר תוכננו ואוכלסו בחיפזון תחת לחץ גלי העלייה ההמונית בשנות ה-50. ביצוע הבינוי והאכלוס בערד נעשו בקפדנות בהתאם לתכנית האב וכמעט שלא היו סטיות מתכנית זו.

כך כותבים שנער ומר (1979, 572) במאמרם וכך נתפסה העיר בציבור. העיר ערד היא מקרה של 'תיקון' למדיניות המיישבת משנות החמישים. בעוד שערי פיתוח שהוקמו עד אז התבססו על יישובם הכפוי של מהגרים ותשתית חברתית-כלכלית שלא תכננה כראוי, הרי שערד וכרמיאל תוכננו בקפדנות רבה. ההחלטה על הקמתה כעיר בחבל ערד שיקום, התקבלה על ידי הממשלה ב 1960. עמוס עוז מיטיב להעביר את תחושת השליחות בספרו "על אהבה וחושך" (עמ' 353):

"עשרות חלוצים, בהם יחידים אוהבי מדבר או שוחרי בדידות וגם כמה זוגות צעירים, באו והתיישבו בתחילת שנות ה-60 בעיירה המדברית הזאת: עובדי מכרות, חוצבים, קציני צבא הקבע ועובדי מפעלי הפיתוח. לובה אליאב ועמו עוד קומץ בוני עיר אחוזה התלהבות ציונית, הגו ותיכננו ושירטטו על הנייר ומיד הקימו את העיירה הזאת, רחובות וכיכרות, שדרות וגנים, לא רחוק מים המלח, במקום נידח שבאותם הימים, בתחילת שנות ה-60, שום כביש ושום קו מים וקו חשמל לא הגיעו אליו, שום עץ לא צמח בו, שום תוואי, לא בניין ולא אוהל ולא אות חיים]... [נלהבים היו החלוצים שהקימו את העיר, קצרי רוח, שופעי מליצות, רעשניים. בלי לחשוב 'נשבעו לכבוש את השממה ולהדביר את המדבר'".

כלומר, מעבר לתכנון הפיסי המדוקדק בעל האופי העירוני, השוני העיקרי היה נעוץ בתוכנית לאכלס את העיירה "בגרעין מתיישבים ישראלי-חלוצי...מוותיקי הארץ ומעולי אירופה" (שנער ומר, 1979, 575). התפיסה הייתה שהקמת יישוב מרוחק בתנאי חיים חלוציים ידרוש בראשיתו, גרעין של אנשים צעירים ילידי הארץ, בעלי אוריינטציה חלוצית. ואכן, קצב הגידול במשך עשרים שנות קיומה הראשונות היה מן הגבוהים בארץ, בין השנים 1972-1983 גדלה ערד ב-121%.

דומה היה שהתכנון לא השאיר דבר ליד המקרה והעיר תמריא בבטחה. אלא שמאז האשכול החברתי-כלכלי ירד מ-7 ל-4 (מתוך 10) והיא מדורגת "פריפריאלית מאוד" (3 מתוך 10). מזה למעלה מעשור היא מונה כ-28,000 תושבים: כשליש יוצאי חבר העמים וכרבע חרדים (פרופיל מקומי, למ"ס, 2014; תוצאות הבחירות המקומיות בערד, 2015). קיים מחסור חמור במקורות תעסוקה הגורם למאזן הגירה שלילי והיחלשות. ערד שהוקמה אם כן כניסיון של תכנון אוטופי, לא שרדה את המדיניות הנוהגת כלפי הנגב והפכה לעיר פיתוח מוחלשת (פיסטרוב-בוכלצב, 2012).

לטענת עמותת המאבק הקמת מכרה הפוספט תמנע עתיד של קיימות, כפי שיפורט בהמשך. אך אופיים הייחודי של תושביה משקף חוסן מפתיע. לאקטיביזם בערד מסורת ארוכה עד שהפך למאפיין שלה (רווד, 2015). עוצמת הזהות המקומית מבוטאת בציטוט הבא: "אני מרגישה שהאושר שלי תלוי בערד: האוויר שאני נושמת, הבית שלי, החינוך הדמוקרטי, הנוף שמשקיף מהחלון שמשרה אווירה אינסופית של זמן, האנשים בערד, אנשים חמים ונפלאים. על כל אלה אני אצטרך לוותר" [א"ל, 20.9.14].

בעטיים של כוחות השוק, מלווה את התושבים תחושת אובדן השליטה על זירת החיים כתודעה תרבותית משותפת, "חייעולם" (lifeworld), כהגדרתו של יורגן הברמס (Habermas, 1987), לכן יצאו להיאבק על המקום. תנועה חברתית כזו מציעה חשיבה שונה וביקורתית על הפיתוח ומעלה חזונות חלופיים, כגון דמוקרטיה דיונית, כלכלה מקיימת. הקבוצה מתגבשת בחיי היומיום, מפתחת אסטרטגיות וטקטיקות, מחדירה שינויים בזהותה ובתפיסת עולמה ומייצרת משמעות ברשתות כישות אוטונומית (Escobar,)

1992). כך שמאפייניה, רשת קשריה והמידע שהיא משיגה, מקיפים תחומים רבים. בעתות משבר היא משכילה לגייס קבוצות תושבים מחויבות; פותחה מעין "רשת ריגול" כתגובה לשינויים ולתפניות המתקבלים בהסתר; מתאפיינת בגמישות, זריזות, עלות נמוכה וחיילים מעטים, המאפיינים תנועת גרילה. בנוסף, היא ממנפת תוכנית כלכלית חלופית, עיר תיירות ונופש כטריז בפני מכרה.

מוקד המאבק מעוגן בטיעון להיזק בריאותי, אך עוסקים גם בפגיעה בנכסיה ומשאביה של העיר: "אי אפשר להתעלם מהאוויר של ערד. יבש ונקי, כזה שמפתה לגמוע בנשימות עמוקות. אוויר שמשך אל העיר תושבים עם בעיות נשימה. גם אין הרבה ערים שהמדבר נוכח בהן כמו בערד" (עמית, 2014). המכרה ידרדר את איכותה זו ויחסום את תחומי הכלכלה המקיימת, כגון נופש ותיירות. ערך הנכסים ירד ומכמנים סביבתיים יהרסו "תמורת מתנה לטייקון", כפי שהם מכנים זאת.

מורכבות המאבק והתמשכותו ב"פעילות" של תקופות שקט וחירום לחליפין מקשים על הבנה מלאה בקרב תושבי העיר שחלקם רואים במאבק "אויב לסיכויי תעסוקה במכרה", אך כל ראשי העיר והמועצות התנגדו לו (פרוטוקול ישיבת מועצה, 7 במאי, 2014). ההצלחות של מאבקים סביבתיים בישראל (טל, ליאון-זכות, פרנקל-אושרי, גרינשפן, ועקוב, 2011; Feitelson, 1997) בשלהי 2014 מחזקים את קבוצת המאבק בשקול הכוחות בין השחקנים: דחיית התוכנית להפיק נפט מפצלי-שמן בשפלת יהודה; פסיקת בג"צ לעצירת קידוחי-נפט מסחריים ברמת-הגולן; בחוף פלמחים ובחוף נחשולים לא יוקמו כפרי-נופש. למרות זמניותה, גם ההחלטה שלא להחליט בעניין המכרה, מצטרפת לשורת הצלחות זו.

המדינה - התיאור והניתוח של הפרקטיקות בהן נוקט התאגיד, יציפו את קו המדיניות של המדינה. לפני-כן תובא הצגה קצרה של עמדת המדינה. בהכללה, הזכות לסביבה נאותה אינה מהווה זכות חוקתית מוגנת בישראל לכן אין הגדרה ל"סביבה ראויה", כך שהזכות לצדק סביבתי היא יחסית (רוז-צבי, 2014). המדיניות שמובילה ישראל מרחיבה ותומכת בתהליכי הפרטה ומיטיבה עם תאגידים בלא פיקוח ראוי (גלנור וקמיל-פוקס, 2013; פרידמן, 2012; שפירא, 2010). ה"אימפריאליזם של ניצול משאבים" (extractive imperialism) (Ayelazuno, 2014 p. 80), שהתהווה משמיט מתחשיבי התכנון את ההשפעות האזורית והלאומית לטווח הרחוק. אין בו תסקירי השפעה חברתיים-כלכליים והוסרה הצעת חוק להוספת תסקיר בריאותי בחוק התכנון והבנייה (חנין ואדטו, 2011).

השחקן הקרוי "מדינה" הוא רב-שחקנים: ראש הממשלה, משרדי הממשלה הקשורים בנושא, מנהל התכנון, מבקר המדינה, חברי כנסת, יועצי גופים שונים וועדות הכנסת. לא ניתן במסגרת זו לעסוק בכולם. ככלל, רוב המשרדים תומכים בהקמת מכרה הפוספט (תמ"א 14ג', 2014). התמונה מכולם היא תמיכתו של המשרד להגנת הסביבה, המסתייע לשם כך בפרשנות הממסמסת את "חוק אוויר נקי" (רינת, 2014א).

משרד הבריאות המתנגד העקבי והבלעדי, כמעט, מאז שהובררה מסוכנותו של המכרה לתושבי הסביבה. לחצים כבדים אילצו אותו לבחינות חוזרות: דו"ח שפירא בהתערבות ראש הממשלה (Shapira, 2010) ודו"ח סאמט (Samet, 2014). הדו"ח קבע, כי המכרה יעלה תמותה בשיעורים שאינם מקובלים במערב, לכן פסל כריית ניסוי, תהליך שיזמה ראש מנהל התכנון. לאור ממצאיו חזרה והודיעה שרת הבריאות, יעל גרמן, כי היא מתנגדת למכרה (מכתב שרת הבריאות לראש מנהל התכנון, 31 במרץ, 2014). התחקות אחר מעמדו של המשרד מעלה חשש של החלשתו כפוסק האולטימטיבי בנושאי בריאות הציבור: עקיפת החלטותיו (שורץ-מילנר, 2012); לחץ ואף כפייה להבאת מומחה "בלתי-תלוי" רומזת לחוסר מקצועיותו; הפצת פרשנות מטעה המנוגדת לחוות דעתו במשרדי הכלכלה והתשתיות (בן נון, 2014; רינת, 2014b); ואף נזיפה ממבקר המדינה על כי אינו עקבי (דו"ח מבקר המדינה, 2014, ע' 386)³.

מהלכים אלה של המדינה מצביעים על אי-צדק הליכי (רוזן-צבי, 2014), המבוטא בצעדי תמיכה בתאגיד וניסיון לקדם את ענייניו, כדלהלן.

התאגיד כ"ל - כ"ל נחשבת לאחת החברות הגדולות והמשגשגות בישראל, המתבססת על כרייה של המינרלים בנגב: אשלג, פוספטים, מגנזיום וברום, ועל פיתוח מוצרי המשך שלהם. במוצרי אשלג כ"ל מחזיקה במקום השישי בעולם, ובמוצרי הברום במקום ראשון. היא מהווה עוגן מרכזי בקבוצת החברה לישראל שבשליטת עידן עופר ונרכשה ב-1999 מידי משפחת אייזנברג תמורת 330 מיליון דולר. ב-2015 הגיע שוויה ל-33 מיליארד ₪. את שנת 2011 סיימה ברווח נקי של מיליארד וחצי דולר מתוכם הועברו בחזרה למדינה 90 מיליון דולר, לעומת חלוקת דיבידנד במזומן בסך 963 מיליון דולר לבעלי המניות (חובל, 2012). הרווח התפעולי בתחום הפוספטים היה כ-220 מיליון דולר והיקף התמלוגים ששולמו למדינה היה 4.2 מיליון דולר, 2% בלבד!⁴ המעידים על צבירה ממשלת ברמה הלאומית.

בדו"ח האחריות התאגידית של כ"ל לשנת 2013 (כיל בע"מ, דוח אחריות תאגידית, 2013) מצהירה החברה על שקיפות ושיח עם בעלי עניין, כיבוד זכויות אדם לעובדים, מחויבות לאיכות סביבה, כבוד לזולת, אחריות, הוגנות בעסקים, מיסוי הוגן (SAGE Brief Guide to CSR, 2012), ניתן להתרשם כי כ"ל היא סוכן מוסר, אך הרושם נטול סימוכין לאור הפרקטיקות שהחברה נוקטת.

רותם אמפרט, חברת בת של כ"ל לכרייה והשבחת פוספטים, ייצור דשנים, חומצות זרחתיות וכימיקלים אחרים בנגב, שיווקם ומכירתם בארץ ובעולם, היא מבין יצרניות הדשנים הגדולות בעולם בתחומה.

³ לדבריהם של חוקרים בתחומי הסעת אבק ומטאורולוגיה, אף אחד מהמחקרים הנ"ל אינו בר-קיימא. טרם נערך מחקר שייתן תשובות על הסע אבק עם חלקיקי אורניום באזור מדברי בעוצמת הרוחות השכיחות המאפיינת את האזור, עקב התנגדותם של תאגידי תעשיית המחצבים (מכתב המדענים, 2014).

⁴ דרוקר, ר. 23.6.15 "המקור", ערוץ 10: <http://10tv.nana10.co.il/Category/?CategoryID=600338>
שאלתא של שלי יחימוביץ' בכנסת: <http://www.shelly.org.il/node/8376?page=14>.

מפעליה במישור רותם, באורון, בצין ובחוו"ל תלויים באספקה סדירה של פוספט. החברה נוצרה ב-1991 ממיזוג של פוספטים בנגב, רותם דשנים וקבוצת אמפרט האירופאית.

אסטרטגיות ופרקטיקות של התאגיד בקשריו עם המדינה מתבססות על התנהלות כפולה. הגלוייה משדרת נראות "ירוקה", יצרנית, ציונית ובעלת יושרה, המשקיעה בנגב ובעובדיה, נוהגת בשקיפות ואחריותיות וטוענת שהיא קורבן לתובענות-יתר של המדינה הפוגעת ברווחיותה. הסמויה וקשה יותר להוכחה, מתנהלת "מתחת לרדאר" הציבורי ומרשתת עצמה במוסדות התכנון והשלטון, כדי לממש את מטרות הרווח שלה. אסטרטגיות אלה יובהרו מתוך ניתוח הפרקטיקות שלהן.

- אי-שקיפות, הסתרה ושיבוש מידע ונתונים - קרבה למקבלי ההחלטות וחדירה למערכות מוסדיות נעשות בהסתר ככל שניתן. פחד העיתונאים להפיק כתבות תחקיר, מונעים את פיזור הערפל סביב טיבם של הקשרים הלא-כשרים. החברה מסרבת להציג את דו"חות התחלואה והתמותה של העובדים, למרות שדו"ח כזה היה מבהיר אחת ולתמיד את הטיעון של כי"ל כי "אין סכנה בריאותית במכרה" ואף משרד ממשלתי אינו תובע זאת כתנאי לאישור הכרייה. דוגמה לערפול נתונים ניתן להביא ממספר המועסקים: מציטוט של מנכ"ל כי"ל, סטפן בורגס: "הקטנו את הצוות בכ-15% [...] לאחר שפוטר 113 עובדים" (צליל, 2014). יוצא שלפני הפיטורים היו כ-800 עובדים, ולא 1187 כמצוין במסמך המדיניות, ובמקום אחר: "בכי"ל מדגישים, כי ללא הקמת מכרה הפוספטים המתוכנן בשדה בריר...9,000 משפחות יאבדו את פרנסתן" (קליאן, 2014). נגד וועדת ששינסקי 2: "המשמעות, צמצום פעילות כי"ל בישראל ופגיעה קשה בתעסוקתן של 30 אלף משפחות בנגב" (בינדר, 2013). החישוב השנוי במחלוקת של מלול, פרימן, ורוזנבוים (2012)⁵ מציין 3970 עובדי כי"ל בנגב ו-15,600 נוספים המתפרנסים מתעשיית המחצבים לפי חישוב המכפיל האזורי ב-2007 ומספר העובדים הצטמצם מאז.

- איונו של הנושא הבריאותי - כאמור, הסיכון הבריאותי הוא ציר מרכזי במאבק והתאגיד מתאמץ לשלול אותו. חוות הדעת של המומחים מיכה ברחנא ויהונתן דובנוב, (2008; 2013) הובילה לעמדת משרד הבריאות שהקמת המכרה מסוכנת ואין להקימו. כך גם חוות הדעת מטעם המשרד להגנת הסביבה (קרסנטי, 2008). דוחות מטעם רותם אמפרט שללו סכנה כזו (גיאופרוספקט, 2001; כראל, 2008; ריבק, 2008). לכן, התאגיד הפעיל לחץ להביא מומחה "בלתי-תלוי" שנשא פרי ושתי חוות דעת הוזמנו בלחצה של רותם אמפרט על ידי משרד הבריאות: 1. ב-2010 המזכיר הצבאי במשרד ראש הממשלה, האלוף יוחנן לוקר, הודיע למשרד הבריאות שראש הממשלה בתפקידו כשר הבריאות מינה את פרופ' שמואל שפירא,

⁵ המחקר הוזמן ומומן על ידי כי"ל. המודל מ-1973 ונתונים מ-1995 כך שאינו משקף את מצב יחסי תשומה-תפוקה עכשוויים, ולא נלקחו בחשבון עלויות הנזקים הסביבתיים (כלכליסט, <http://m.calcalist.co.il/article.aspx?guid=3518623>). יש לקחת בחשבון שהפיטורים ב-2014 מסתכמים במאות עובדים של החברה.

רופא מרדים כדי לפסוק בסוגיה. מבין הדו"חות השונים פסל פרופ' שפירא את אלה המתריעים על סכנה בריאותית. 2. ב-2014 הזמין משרד הבריאות "מומחה עולמי", פרופ' ג'ונתן סאמט שפסק, כי לא ניתן להבטיח שלא יהיה סיכון לבריאות מכרייה מלאה וכי תוספת הסיכון לתמותה בעיר ערד. מהכרייה תגדיל את הסיכון פי 6 מהסף השנתי המינימלי המקובל בעולם המערבי לאוכלוסייה הכללית.⁶ למרות שרותם אמפרט התחייבו לכבד פסיקה זו הם ערכו לה פרשנות מטעה: "לפי פרופסור סאמט, שדה בריר לא יגדיל את התחלואה באזור" (פלד, 2014). "לא הגיוני שאנחנו עובדים בשטח המכרות 60 שנה והעובדים שלנו בריאים... והפעלה של מכרה במרחק קילומטרים מהעיר מהווה סכנה בריאותית" (לינדר-גינץ, 2013). מהימנותה של ההצהרה מוטלת בספק, שכן עובדי מסוע הפוספט בנמל אשדוד חלו בסרטן והוכרו על ידי ביטוח לאומי כנפגעי עבודה (הרוש, 2011).

- השתלטות על התהליך התכנוני - בעת הכנת מסמך המדיניות תמ"א 14ג' נכח נציג של מפעל רותם אמפרט ואושר בדיעבד כ"נציג התאחדות התעשיינים", בעוד שפנייה לנציגות כזו של קבוצת המאבק נדחתה. הכנת המסמך נשלמה ביולי 2014 והמלצתו המועדפת היא לכרות באתר בריר ובשדה זוהר דרום, שטח כפול מהמוצע במקור (איור 1). החלופות האחרות שבמסמך לא נבדקו (מסמך המדיניות תמ"א 14ג', עמ' 36) והחברה לא נדרשת למצות את הפוספט באתרי הכרייה הקיימים (שם, עמ' 68). אושר קצב כרייה שיעלה מידי שנה ב-3%, כך שעתודות הפוספט תנוצלנה במהירות ותימנענה מהדורות הבאים. המסמך אינו כולל מעמד מחייב להעדפת מוצרי המשך על פני יצוא פוספט כחומר גלם (שם). נושאי קיימות וסביבה נעדרים מהדיון, בפרט בנוגע ליישובים הסמוכים (פייטלזון, 2014). כל זה מייצר הצבר המנשל את המדינה מתגמול הוגן על משאביה.

הכפפה נוספת לרצון התאגיד הופיעה ב-2009 כתוספת קטנה לתיקון בחוק התכנון והבנייה (תיקון 102), סעיף 25 (ב) (עמ' 11-1210),⁷ במסגרת הות"ל (חוק הפרגולות). הסעיף מכליל גם כרייה וחציבה במסלול המהיר⁸ ומתמיה החיפזון בנושא כה כבד משקל ללא ייצוגם של משרד הבריאות והציבור. זירוז נוסף לתהליך הושג משילוב תמ"א 14ג' בתמ"א 14ב' לכרייה וחציבה של חומרי בניה. עולה חשד להתערבות של התאגיד בהליכי התכנון והחקיקה התכנונית. כן הוסתרו המידע על ישיבות המועצה הארצית בנושא והחומרים הנלווים.

- יצירת תדמית "ירוקה" - הדו"ח התאגידי של כ"ל לא מתייחס לנתוני המשרד להגנת הסביבה (מדד

⁶ אין התייחסות להשפעת הקרינה הרדיואקטיבית מפאת מחסור בנתונים. בדיעבד התברר שהמודל של גיאופרוספקט עליו נשען מתאר מצב מטאורולוגי קייצי ונתוני אבק פחם באקלים רטוב (מכתב המדענים, 2014).

⁷ <http://62.219.16.145/GemelWeb/Images/UploadFiles/90>

⁸ לוועדה לתשתיות לאומיות יש פחות ייצוג לציבור ולגורמים הנחשבים "מעכבי פיתוח", הפועלת לצידה של המועצה הארצית ועוסקת רק בנושאים שראש הממשלה, שר הפנים ושר האוצר החליטו שהם תשתיות לאומיות.

ההשפעה הסביבתית, 2014; כהן ואח', 2013). לחברה הצהרות כוזבות ומכחישות תוך השתמטות מאחריות על נזקי סביבה שגרמה ומילוי חלקה בתיקונם.

זיהום והרס: כ"ל נחשבת לחברה השישית ברמת הזיהום לשנת 2014 ובדירוג הפנימי חברת רותם אמפרט עומדת בראש הרשימה המשלבת מדדי השפעה על הסביבה וצורת התנהלות (מדד ההשפעה הסביבתית, 2014, עמ' 25). פרט להרס הקרקע, נוספים: פליטות אבק, מזהמים וגזי חממה, יצור 3 מיליון טון בשנה של פסולת פוספוגבס עשירה במתכות כבדות, שיבוש מערכות אקולוגיות ואפיקי זרימה וזיהום מי תהום ומעיינות. שיקום הקרקע לאחר כרייה המופיע בסרטון של החברה אינו מדויק⁹. עד היום נכרו והופרו שטחים בהיקף של כ-60,000 דונם, ורק כ-30% מהם עברו שיקום או הסדרה. מדי שנה נגרעים כ-1,000 עד 2,000 דונמים נוספים בעטייה של כריית 7.5 מיליון טון סלע פוספט ופי 3-4 חומר טפל (תמ"א 14ג', דו"ח היבטים סביבתיים, 2011, עמ' 50; תמ"א 14ג', 2014, עמ' 75, 77) ולא ננקטו צעדי אכיפה של המדינה.

השתמטות מאחריות: ההסכם שנחתם בין המדינה ומפעלי ים-המלח קבע, כי כ"ל תבצע קציר מלח (הפסולת שמייצר המפעל), כפתרון לסכנת ההצפה של בתי המלון ולהמשך הפעולה התקינה של המפעל עד 2017 נדחה עקב אחור של המפעל בהגשת התוכנית (קורן, 2013). למרות שהנזקים באחריות המפעל, המדינה משתתפת במימון בסך מיליארד ₪ (פורטוגלי, 2014). ניסיון של רותם אמפרט להשתמט מאחריות לזיהומו של עין-בוקק הסתיים בקביעתו של בית המשפט למים שהזיהום הוא תוצאה ישירה של אילוח קידוח המים אפעה 13 ממפעלי החברה במישור רותם (אדם טבע ודין, 2002). גם הפגיעה בחי ובצומח וזיהומו של נחל צין מאז שנות ה-70, טרם מצאו את פתרונם (גוטליב ווידן, 2009). למרות הלקויות החמורות הללו ואי עמידה במחויבויות הסביבתיות תומך המשרד להגנת הסביבה בהקמת המכרה.

• השתלטות תקשורתית: האיום הגדול ביותר על חופש הביטוי הם בעלי-הון ותאגידים שבעלותם כלי תקשורת. לאחים עופר בעלות חלקית כזכייני רשת בערוץ השני. כך ניסו למנוע את הקרנת סרטם של מיקי רוזנטל ואילן עבודי "מבצע שקשוקה" וכך הודחה מירב יודלביץ' מ-Ynet שעסקה בסרט זה (דהאן, 2008). פרסום כוזב: ב-2011 פנו מ"אדם טבע ודין" לרשות השנייה בדרישה להסיר את קמפיין מפעלי ים-המלח שמשודר בה ובערוץ 10. לטענתם, הקמפיין הציג תמונה חלקית שהעלים מהציבור מידע מהותי על מכלול ההשפעות של מפעלי ים-המלח והטעה את הציבור. מאותם מניעים, לאחר פניית העמותה "רוצים לחיות בלי מכרות", הורדה משידור תוכנית "האיש הירוק" בערוץ 2 שעסקה בתאגיד כגוף ירוק, במימון שלה¹⁰.

⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=SJh1phX2s8g>

¹⁰ <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/255/344.html>; סרטון התדמית של מפעלי ים המלח:

<https://www.youtube.com/watch?v=JVSTHXhxCGw>; האיש הירוק בעין השביעית: <http://www.the7eye.org.il/10120>

- הפרד ומשול: עובדי החברה שעברו קו-אופטציה נשלחים להפגנות שיוזמת העמותה, "מרגלים" אחרי פעולות מתנגדי המכרה ומנהלים ויכוחים מרים מעל דפי הפייסבוק של ערד ובזירה הציבורית (מהעיתונות: דרסלר, 2014). עיקר התומכים בהקמת המכרה הם עובדי רותם אמפרט, כ-80 במספר. אל מול מורכבות המאבק, מספקים יחצ"ני החברה הסברים פשטניים, קליטים ומטעים, המשכנעים את התושבים. נערכים סיורים למכרה ולמפעל במטרה להטות את דעתם של תושבי ערד והמשתכנעים מתועדים לצרכי פרסומת¹¹. כך נוצר קרע בעיר ומופעל לחץ על העירייה למנוע את פעילות העמותה.

רותם אמפרט משסה את עובדיה מדימונה בתושבי ערד: "משה חדד, יו"ר ועד עובדי רותם אמפרט, אמר בתגובה להפגנת תושבי ערד, כי [...] 10,000 עובדים תושבי הנגב, המתפרנסים מהמפעל יזרקו לרחוב" (קורן ולינדר-גינץ, 2013). אליהם מצטרף ראש העיר דימונה, שמשתלח בערד כמקור הסכנה לאבטלה שתכה בעירו, ש-40% מתושביה מועסקים במפעלי התאגיד.

- תרומות כ"ל בעיר כחסם להתנגדות - בשנת 2013 תרמה כ"ל 20 מ' ש בישראל, 80% מהן בנגב. בערד מפעיל התאגיד מועדוניות; תורם לאגודה במלחמה בסרטן; רוכש מתיכון "צור ערד" מוצרים ומתקיים שיתוף עובדים ותלמידים; נתרמים כספים למערכת החינוך. המהלך מכשיל את המאבק נגד המכרה בעיר ויוצר תדמית ציבורית של "מושיע" בעיר חסרת המשאבים ומקורות התעסוקה. אך כיוון שהוא עושה זאת למעשה באמצעות מימון בכספי ציבור, זוהי אנטייתזה לאחריות תאגידית (קליי-ארזי, 2014; אורתר בתוך: סביר, 2010, ע' 14).

- שקיפותם של הבדווים החיים בשטח המכרה ובשוליו: באזורים הסמוכים לשטח המכרה המתוכנן מתגוררים כ-25,000 תושבים וקיים מעין קשר של שתיקה בעניינם. מבקר המדינה מתעלם מקיומם בדו"ח שכתב על שדה בריר. בוועדות התכנון ובתמ"א 14 ג' ישנם אזכורים על נוכחותם כ"חסס", אך אין דיון בפתרון ואין מידע על תהליכי תכנון. החלטה על הקמת היישוב אלפורעה אושרה בממשלה ב-19.2.2006. ב-2007 הוחל תהליך התכנון בתוכנית מתאר מחוזית דרום שינוי מס' 59 יישובי קבע לפזורה הבדואית בתמ"מ 4/14. ההליך התכנוני הופסק ב-2011 בלא הסבר והועבר לרשות להסדרת ההתיישבות הבדווית תחת מעטה סודיות. האזור המיועד לכרייה וחציבה עולה על שטחים בהם יושבת חלק מאוכלוסיית הכפר. במידה ותאושר הכרייה באזור, חלק גדול מכפר זה יפונה בכפייה מהאזור כ"פליטים סביבתיים".

- יצירת לחץ באמצעות איומים: "הפסד תעסוקתי לערד", כך מפזרים אנשי החברה שמועות. אלא שמשוחה עם עובדים מרותם אמפרט נודע, שלמכרה יועברו עובדים קיימים. למעשה, במכרות מועסקים

¹¹ אתר "הכל ברור", רותם אמפרט - <http://www.sdebarir.co.il/%D7%A9%D7%93%D7%94-%D7%91%D7%A8%D7%99%D7%A8-%D7%94%D7%A1%D7%A8%D7%98-%D7%94%D7%9E%D7%9C%D7%90.%>

לכל היותר 150 איש, ומספר עובדים נוספים לא ישנה דבר.

בכל פעם שהמדינה תובעת מכי"ל למלא התחייבות, מיד מתמלאים מוספי הכלכלה באיומי פיטורים, רכישות של מפעלים ומכרות מעבר לים והערכות לסגירתו של מפעל. כך במקרה של מסקנות וועדת ששינסקי 2 (2014) הוזן בשיעור התמלוגים על רווחי-יתר; בנושא קציר המלח; ובמקרה של דחיית האישור למכרה הפוספט. כביכול אין אפשרות לייבא למפעלי הדשנים פוספט זול ממרוקו או למצות את הפוספט במכרות הקיימים ובאתרים נוספים. לצעדים אלה נלוות הצהרות על רווחיות גבולית, או הפסד, במקביל לחלוקת דיווידנדים נדיבים ומשכורות עתק למנכ"לים ולדרג הבכיר (עמית, 2015). נדמה כי צעדים אלה כוונו להעלאת ערך המניה והיו אמורים להדליק אור אדום בממשלה באשר לאמינותו של התאגיד שמשאב הפוספט יופקד בידיו.

תהליך ההפרטה של תעשיית המחצבים בנגב ב-1992 כלל מניית זהב של המדינה בחברה. תנאייה מחייבים את החברה לקיים את מרכז עסקיה וניהולה בישראל; המדינה תפקח על השליטה במחצבים ובאוצרות הטבע, לשם פיתוחם וניצולם היעיל, לרבות יישום מירבי בישראל של תוצאות ההשקעות, המחקר והפיתוח; למנוע רכישה של עמדת השפעה בחברות על ידי גורמים עוינים. לאחרונה עולות טענות, שכי"ל אינה עומדת בתנאי המנייה והמדינה אינה תובעת זאת ממנה (ברקת, 2015).

• איון "היום שאחרי"¹²

בְּמִקְרָהּ הִם גִּילוּ אֶת לִיבּוֹ שֶׁל בֵּיתִי
 וְקָרְאוּ לוֹ בְּשֵׁם פּוֹסֶפֶט
 כְּשֶׁכְּרוּ אֶת כָּל הַפּוֹסֶפֶט בְּבֵיתִי
 נוֹף יְרַחֵי וְשׁוֹמֵם פֶּשֶׁט
 לֹא נוֹתֵר לִי אֶלָּא לְגִלוֹת מִבֵּיתִי
 אַחֲרֵי עֶגֶן אֶבֶק

שיר זה נכתב באי נאורו שבאוקיאנוס השקט, בעת שהיה בבעלותן של אוסטרליה, ניו-זילנד ובריטניה. מרבץ פוספט שהתגלה בו נכרה עד תומו וכשקיבל האי את עצמאותו ב-1968 נותר הרוס ומרוקן. מקרה זה מגלם תרחיש אפשרי בנגב, של אתר כרייה מתרחב עד למיצוי המשאב תוך הרס סביבתו. בעקבות ההצבר המנשל את הנגב והמדינה, לא נערך כל דיון מקצועי בנושאי "הנגב שלאחר עידן הפוספט"; מצב השטח באזור הכרייה; התוצאות הכלכליות באזור והשפעתן לטווח הרחוק. גם אם ישוקם, לא יחזור אתר הכרייה לקדמותו והמרחב יסבול ממוצר לוואי לא מתוכנן של הצבירה (unintended by-product of)

¹² <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=1&case=80>

”accumulation”) באופן בלתי הפיך (Perreault, 2013, P. 15). כשייסגר המכרה תתברר משמעות הנישול במלואה.

פרק זה מאשר את הגותו של בנט פלייברג (Flyvbjerg, 1998), שהכוח מגדיר מה נחשב לידע ואיזה סוג של פרשנות ניתנת לידע זה לאור עניינו של האוחז בכוח. מערך הקשרים והזיקות שבין התאגיד למדינה מייצר שקול כוחות א-סימטרי, אי-צדק הליכי ומעקר יסודות דמוקרטיים של אכיפת חוק, אחריותיות, שיתוף ציבור ושקיפות. ההצהרה: "לכי" יש אסטרטגיה ארוכת טווח של צמיחה, מתוך ראייה של אחריות, הגינות ושקיפות מרבית כלפי כלל מחזיקי העניין שלה, ובהם לקוחותיה, עובדיה, ספקיה והקהילה בה אנו חיים" (אשר גרינבאום בתוך סביר, 2010, ע' 17), חסרת בסיס נוכח הפרקטיקות שתוארו לעיל והביקורת שספג הדו"ח התאגידי (קליאן, 2014) על שאינו עומד בסטנדרטים העולמיים; נתוניו לא נחשפו לבקרה חיצונית; אין בו הגדרת יעדים ומערך ברור לשיפור בתחומי ההשפעה על הקהילה והסביבה; הנתונים הסביבתיים חלקיים; בנתוני ההשפעה החברתית יש חוסר שקיפות מספקת; התרומות בשיעור נמוך מהממוצע ואין פירוט של דרכי הפיקוח על התרומות ובדיקת יעילותן.

דיון מסכם

נמצא שמדיניות המשלבת את הגישות המודרניסטיות, הלאומית-אתנית והניאו-ליברלית מקדמת תהליך מרחבי של ניצול-נישול בשלושה קני-מידה, כפי שפורט במאמר. ניצול הפוספט בישראל מייצר ומשעתק צבירה של עוצמה, קרקע, פוספט והון לבעלי התאגיד; מנשל את אזרחי המדינה מזכותם למשאב ולרווחים סבירים ממנו (מסקנות וועדת ששינסקי 2, 2014); מנשל את תושבי הנגב ממבנה כלכלי-חברתי מקדם ומפתח; את תושבי ערד והאזור ממשאבי קרקע, אוויר נקי, סביבה ראויה ונוף ייחודי מול הצבר אבק רווי בחלקיקים רדיואקטיביים ונישול מהזכות על המקום והנאה ממנו ומהזכות לקבוע את עתידו הכלכלי (לפי Perreault, 2013).

המכרה יחסום את משאביה ונכסיה הפוטנציאליים של ערד באופן בלתי הפיך, לכן נלחמים תושביה נגד הקמתו. בכורח הנסיבות של גוף דל משאבים אל מול צבא יחצ"נים ושתדלנים של גוף עתיר ממון ותאב פוספט, נוצרו טקטיקות גרילה שהצליחו לעצור את התהליך עד-כה. קבוצת המאבק סודקת את חזית העוצמה של התאגיד הנתמך במדינה ומטה מעט את שקול הכוחות לטובת המקום. שורשי התהליך נעוצים בהתרחבות ובהתחזקות של חברה אזרחית מרושתת ומתמקצעת, ערנית ותובענית יותר. הצלחותיה מאתגרות את "המציאות" שבראו התאגידיים, כחלק מהמאבק הגלובלי לריסון עוצמתם ולקידום אחריות תאגידי חברתית ומוסרית.

מנגד, התחרות על נגישות לא-שוויונית למשאבים וטשטוש הגבולות בין התאגיד לממשל, מעצימים את התאגיד תוך ייצור ושעתוק של מרחב תלתי הנחלש בתהליך הלכוד את המקום ומאיים על עתידו. למרות קיומן של חלופות לשדה זה-בריר המדינה בוחרת להתעלם מהשפעתו העתידית על ערד, הנגב והדורות הבאים. כניעתה של המדינה לתאגיד פוטרת אותה מהצורך לפתח מבנה כלכלי חלופי לנגב לטווח הרחוק גם כשחלה שחיקה באמינותו.

סיפור המאבק נגד המכרה הולם את מהלכי התאגיד כ"ניצול אימפריאליסטי של משאבי טבע מתכלים". הללו מרוקנים את המדינה ממשאביה ואת המשילות מיסודותיה הדמוקרטיים. הא-סימטריה בין כוחם של תאגידים לכוחם של האזרחים מחייב דמוקרטיזציה כדי שהמחויבות כלפי הריבון ושיתופו יתפקדו. במאבק על מכרה הפוספט טמונה הזדמנות לשינוי עמוק בחשיבה ובפרקטיקה הפוליטית ומתן הזדמנות לפיתוח מבנה חברתי-כלכלי-פוליטי שיביא לשגשוג וחיוניות שהנגב טרם זכה להם.

מקורות:

- אדם טבע ודין (2002). הודעה לעיתונות, *y.net*. נמצא באתר האינטרנט ב-22 בדצמבר 2014. prdupl02.ynet.co.il/ForumFiles/1908353.doc
- אורתור, ליעד, סיטבון, עופר ור דוניץ-קידר, רונית, 2013. אחריות תאגידית של חברות – חובת דיווח חברתי וסביבתי, רמת גן: מרכז המחקר והמידע של הכנסת והמרכז האקדמי לעסקים ולמשפט, 2013.
- בינדר, אורי, 2013. "מתקפה חסרת תקדים של כ"ל על משרד הבריאות". *Nrg*. אוחר מאתר האינטרנט ב-4 באפריל 2013. <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/463/500.html>
- בן דוד, דן (עורך), 2014. דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2014. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל. אוחר מאתר האינטרנט ב-10 בנובמבר 2014. http://taubcenter.org.il/wp-content/files_mf/stateofthenationreport2014hebrew29.pdf
- בן נון, בעז, 2014. "אומרים שהיה פה שמח. ועידת התעשייה 2014", עיתון התעשייה, אוחר מאתר האינטרנט ב-21 בדצמבר 2014. <http://www.industry.co.il/Index.asp?ArticleID=3656&CategoryID=146>
- ברחנא, מיכה ודובנוב, יהונתן, 2008. הערכת השפעה הבריאותית של פעילות מכרה פוספטים בסמוך ליישוב ערד (שדה בריר) על תושבי היישוב, דו"ח לעיריית ערד.
- , (2013). עדכון חוות דעת בנושא כריית פוספטים ב"שדה בריר". אוחר מאתר האינטרנט ב-1 בינואר, 2015. http://www.health.gov.il/Subjects/Environmental_Health/Barir/Documents/bs130.pdf
- ברקת, עמית, 2015. האוצר בודק אם כיל הפרה את תנאי מניית הזהב. גלובס, אוחר מאתר האינטרנט ב-8 במרץ 2015. <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001016584>
- בוטוויין, דני, 2014. "דלדול הפריפריה כהיגיון המרחבי של משטר ההפרטה הישראלי". בתוך: ט. פנסטר וא. שלמה (עורכים). ערי המחר: תכנון, צדק וקיימות היום (עמ' 202-225). תל-אביב: קו אדום.
- בוטליב, אריאלה ווידן, ענב, 2009. נאת צין עקרבים – תיק ממשק, הוכן עבור רשות הטבע והגנים.
- גיאופרוספוט, 2001. תסקיר השפעה על הסביבה לתוכנית – 140/03/24 אתר לכריית פוספט – שדה בריר. הוכן עבור רותם אמפרט נגב בע"מ.
- גלנור, יצחק וקמיל-פוקס, אמיר, 2013. "סיכום: מדיניות ההפרטה בישראל". בתוך: יצחק גלנור ואמיר קמיל-פוקס (עורכים), מדיניות ההפרטה בישראל: אחריות המדינה והגבולות בין הציבורי לפרטי, ירושלים: מכון ון ליר. אוחר מאתר אינטרנט ב-3 בינואר 2015. http://hazan.kibbutz.org.il/cgi-bin/show&dbid=categories&dataid=4_webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=969775_hazan&
- דהאן, יוסי, 2008. "ניסיונות הסיכול של "מבצע שקשוקה"". העורך, אוחר מאתר אינטרנט ב-20 באוגוסט, 2008. <http://www.haokets.org/2008/08/20/%D7%A0%D7%A1%D7%99%D7%95%D7%A0%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%A1%D7%99%D7%9B%D7%95%D7%9C-%D7%A9%D7%9C-%D7%9E%D7%91%D7%A6%D7%A2-%D7%A9%D7%A7%D7%A9%D7%95%D7%A7%D7%94>

- דו"ח מבקר המדינה 65א'. 2014. פרק שני, עמ' 386-345, אוהר מהאינטרנט 12 בנובמבר, 2014 :
http://www.mevaker.gov.il/he/Reports/Report_266/9614a785-f299-422b-817b-9718459851c4/206-ver-4.pdf
- דרסלר, ש. (2014). "המאבק נגד האחים עופר, שקורע את ערד לשניים, מגיע לקו הסיום". Nrg, אוהר מאתר אינטרנט ב-3 בדצמבר 2014 : <http://www.maariv.co.il/455501>
- הרוש, יאיר, 2011. "למה רבים כ"כ מעובדי מתקן התפזורת חלו בסרטן"? Ynet, אוהר מאתר אינטרנט ב-29 בדצמבר 2011 : <http://www.mynet.co.il/articles/0,7340,L-4168506,00.html>
- חובל, רויתל, 2012. "מצעד התירוצים של כיל", דהמרקר, אוהר מאתר אינטרנט ב-14 בספטמבר 2012 : <http://www.haaretz.co.il/magazine/1.1824338>
- חנין, דב ואדטו, רחל, 2011. הצעת חוק התכנון והבניה (תיקון – תסקירי השפעה על הסביבה ועל הבריאות), התשע"א–2011, פ/3163/18, הכנסת ה-18. אוהר מאתר אינטרנט ב-20 בינואר 2015 :
http://www.google.co.il/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CBwQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.knesset.gov.il%2Fprivatelaw%2Fdata%2F18%2F3163.rtf&ei=UFu_VLL_MYLIUoPYg7AF&usg=AFQjCNFOIeKfMegkhIDj6mFmEP_sLpJtAw&sig2=sK_n8tlXiRu5tsInHgQYyg&bvm=bv.83829542,d.d24
- טל, אלון, ליאון-זכות, שירה, פרנקל-אושרי, ליאת, גרינשפן, איתי, ועקוב, שירה, 2011. התנועה הסביבתית בישראל מגמות, צרכים ופוטנציאל. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- יפתחאל, אורן, וצפדיה, ארז, 2008. ספריפריה – ערי הפיתוח והמקום המזרחי. כתב העת בלוק, 8, 6-1.
- כהן, גלית, קרני, אוהד, ולסטר, יובל, 2013. החצנות סביבתיות של כרייה וחציבה והשימוש בכלים פיסקאליים להפנמתן ולהשגת התייעלות. המשרד להגנת הסביבה בפני הוועדה לבחינת המדיניות לגבי חלק המדינה המתקבל בעד השימוש של גורמים פרטיים במשאבי טבע לאומיים- ישיבה מס' 5, 6 אוהר מאתר אינטרנט ב-30 באוקטובר, 2013 : www.mof.gov.il/.../NatureResourcesCommittee_Meeting5_Sviva.ppt
- כיל בע"מ, דוח אחריות תאגידית (2013). אוהר מאתר אינטרנט ב-20 בספטמבר 2014 : [http://repo.icl-group.com/Lists/ReportsManagement/pdf.%202013%20תאגידית%20אחריות%20דוח%20אחר/2013%20תאגידית%20אחריות%20דוח%20אחר.pdf](http://repo.icl-group.com/Lists/ReportsManagement/group.com/Lists/ReportsManagement/pdf.%202013%20תאגידית%20אחריות%20דוח%20אחר/2013%20תאגידית%20אחריות%20דוח%20אחר.pdf)
- כראל, רפאל, 2008. חוות דעת מומחה, מטעם רותם אמפרט, אוהר מאתר אינטרנט ב-20 במאי 2008 : http://www.health.gov.il/Subjects/Environmental_Health/Barir/Documents/bs170.pdf
- לוי, רועי, וכחן, אלון, 2011. האם המאמצים לצמצום הפערים בין המרכז לפרפריה נשאו פרי? המרכז להעצמת האזרח. אוהר מאתר אינטרנט ב-20 בספטמבר 2014 : http://www.ceci.org.il/Eng/_Uploads/dbsAttachedFiles/periferya.pdf
- לינדר-גינץ, רוני, 2013. "חדשות רעות לכיל: גרמן החליטה לא לאשר כל סוג של כרייה פוספטים בשדה בריר". דהמרקר, אוהר מאתר אינטרנט ב-3 באפריל 2013 : <http://www.themarker.com/news/health/1.2287549>
- מדד ההשפעה הסביבתית של המשרד להגנת הסביבה, דרוג חברות התעשייה הציבוריות והממשלתיות בישראל, 2014. "סיכום מידע על חברת כימיקלים לישראל בע"מ" עמ' 48-41. המשרד להגנת הסביבה. אוהר מאתר אינטרנט ב-20 בינואר 2014 : <http://www.sviva.gov.il/subjectsEnv/BusinessLicensingIndustry/EnvironmentalRatingPublicCompanies/Env.ImpactIndex2014/Documents/Env-Index-Full.pdf#page=67>
- מזור, עימנואל, 2008. החלטת ממשלה לשימור מחצבי הארץ המצומצמים והפסקת היצוא שלהם המתבצע תוך הרס הסביבה. רחובות: מכון ויצמן למדע.
- מכתב המדענים לחברי המועצה הארצית לתכנון ובניה, 2014. ארכיון עמותת רוצים לחיות בלי מכרות.
- מלול, מיקי, פרימן, דני, ורוזנבוים, מוסי, 2012. היקף ההשפעה הכלכלית של כ"ל דרום על המשק הישראלי בכלל ועל נפת באר-שבע בפרט. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מרכז הנגב לפיתוח אזורים.
- מסקנות וועדת ששינסקי 2- הוועדה לבחינת חלק המדינה המתקבל בעד השימוש של גורמים פרטיים במשאבי טבע לאומיים. 2014. אוהר מאתר אינטרנט ב-20 בדצמבר 2014 : http://mof.gov.il/Committees/NatureResourcesCommittee/Maskanot_FinalReport.pdf
- מערכת "תשתיות" (2014). "המועצה הארצית החליטה לקיים דיון נוסף על הכרייה בערד". אוהר מאתר אינטרנט ב-2 בדצמבר 2014 : <http://www.tashtiot.co.il/2014/12/02/%d7%90%d7%99%d7%9b%d7%95%d7%aa-%d7%94%d7%a1%d7%91%d7%99%d7%91%d7%94-139>
- סביר, ב. (2010). "אחריות לכל החיים". אוהר מאתר : עיתון איגוד החברות הציבוריות, 57. אוהר מאתר אינטרנט ב-2 בנובמבר 2014 : <http://www.b-yond.biz/images/pages/file/101019%20Responsibility%20for%20all%20life..pdf>
- עמית, חגי, 2014. "הפריפריה של הפריפריה: היכן ומתי איבדה מדינת ישראל את ערד?" דהמרקר. אוהר מאתר אינטרנט ב-24 באוקטובר, 2014 : <http://www.themarker.com/markerweek/1.2466568>
- , 2015. "אי אפשר לייעל חברה שכל ההנהלה שלה טסה במחלקת עסקים לאמסטרדם". אוהר מאתר אינטרנט ב-6 בפברואר 2015 : Markerweek : <http://www.themarker.com/markerweek/1.2558553>

- פורטוגלי, אמנון, 2014. "כיי"ל הצליחה לקחת מאיתנו מיליארד ש"ח שלא הייתה זכאית להם". עבודה שחורה, אוהזר מאתר האינטרנט ב-27 באוקטובר 2014: <http://www.blacklabor.org/?p=55501>.
- , 2015. "האם כיי"ל מעבירה מתחת לרדאר את פעילותה לחו"ל?" בלוג "כלכלה אמיתית", יום ראשון, 29 במרץ 2015: http://kalkala-amitit.blogspot.co.il/2015/03/blog-post_29.html
- פיטלזון, ערן, 2014. "כלכלה וקיימות בערי המחר: כיוונים וצעדים טכנוניים". בתוך: טובי פנסטר ואורן שלמה (עורכים). ערי המחר: תכנון, צדק וקיימות היום (עמ' 61-79). תל-אביב: קו אדום.
- פיסטרוב-בוכלב, סיוון, 2012. ערד- בין אוטופיה להטרופיה. חיבור לשם קבלת תואר שני, באר שבע: המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- פלד, מיקי, 2012. "אם לא תאשר הכרייה: מנכ"ל מיל הורה להיעדף לשגירת חותם אמפרט". כלכליסט, נמצא באתר האינטרנט ב-3 באפריל 2014: www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3628266,00.html
- פרידמן, רמי יו"ר, 2012. דו"ח הוועדה לבחינת יחסי הון-שלטון בישראל. תל-אביב, אוהזר מאתר האינטרנט ב-30 ביוני 2012: <http://progdemocracy.files.wordpress.com/2012/07/d793d795d797-d7a1d795d7a4d799-d795d79ed795d793d7a4d7a1-d7a9d79c-d794d795d795d7a2d793d794-d799d795d7a0d799-2012.pdf>
- צליק, ניר, 2014. "החל הלך הפיטורים בכל: זימון לשימוע ל-144 עובדי מפעל הברז". כלכליסט, אוהזר מאתר האינטרנט ב-30 בדצמבר 2014: <http://www.calcalist.co.il/markets/articles/0,7340,L-3645083,00.html>
- צפדיה, ארז, 2012. על גבולות בין מרכז ופריפריה. פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך, 57, 4-1.
- קליאן, גיל, 2014. החורים בדיווח האחריות של כיי"ל. כלכליסט, אוהזר מאתר האינטרנט ב-4 בדצמבר 2014: <http://m.calcalist.co.il/article.aspx?guid=3646606>
- , 2015. "החברה הסביבה והציבור יחכו עד שנה". כלכליסט, אוהזר מאתר האינטרנט ב-7 בינואר 2015: <http://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3649318,00.html>
- קלייר-ארזי, א. 2014. מדד מעלה הוא ללא ספק בדיחת השבוע: פלטינה לכיל? המכון לאחריות תאגידית. אוהזר מאתר האינטרנט ב-14 ביוני 2014: <http://www.sustainability.org.il/home/csr-news/maala-index-is-rediculous-0614>
- קורן, א. 2013. "עתירה לבג"ץ": לעצור את הגבהת הסוללות סביב מלונות ים המלח", דהמרקר, אוהזר מאתר האינטרנט ב-30 בנובמבר, 2013: <http://www.themarker.com/news/macro/1.2173472>
- ולינדר-גינץ, רוני, 2013. "המאבק על שדה בריר: תושבי ערד התעמתו עם עובדי כיל". דהמרקר, אוהזר מאתר האינטרנט ב-5 במאי 2013: <http://www.themarker.com/news/1.2011907>
- קרטני, אריק, 2008. חוות דעת מומחה, התייחסות לחוות דעת של משרד הבריאות על הקמת מכתר פוספטים בשדה בריר בנושא חשיפת האוכלוסייה לחלקיקים נשימים עדינים באזור ערד. הוגש למשרד להגנת הסביבה. אוהזר מאתר האינטרנט ב-20 בדצמבר 2014: http://www.health.gov.il/Subjects/Environmental_Health/Barir/Documents/bs210.pdf
- רודד, בתיה, 2010. "ערד בין כסיף לבריר – ממשליות של שליטה מזניחה". בתוך: א. צפדיה, וח. כץ (עורכים), מדינה מפקירה – מדינה משגיחה / המקום האחר של המדינה (עמ' 143-164). תל-אביב: הוצאת רסלינג.
- , 2012. תכנון במצב של אי-הכרעה: המקרה של הגב. תכנון, 1: 141-164.
- , 2015. הזכות לנופי המקום: מאבקים" מלמטה" על דמותה של ערד. סוציולוגיה ישראלית ט"ז 2: 119-139.
- רוזן-צבי, איסי, 2014. "צדק סביבתי בעיר המחר". בתוך: ט. פנסטר וא. שלמה (עורכים). ערי המחר: תכנון, צדק וקיימות היום (עמ' 41-60). תל-אביב: קו אדום.
- רום, איתי, 2011. "בינת שורץ - תקוות נתינו לחיסול הברוקרטיה בנדל"ן". גלובס, אוהזר מאתר האינטרנט ב-21 באוגוסט, 2011: <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000674270>
- ריבק, יוסף, 2008. חוות דעת מומחה, הוגש לחברת "רותם אמפרט". אוהזר מאתר האינטרנט של משרד הבריאות ב-30 במאי 2008: http://www.health.gov.il/Subjects/Environmental_Health/Barir/Documents/bs150.pdf
- רינת, צפירי, 2014. "משרד הבריאות: חוק "אוויר נקי" מנוצל לצורך הכשרת זיהום האוויר". הארץ, אוהזר מאתר האינטרנט ב-3 בדצמבר, 2014: <http://www.haaretz.co.il/news/science/premium-1.2502864>
- , 2014. "משרד התשתיות: עמדת משרד הבריאות כלפי כרייה תעכב הקמת עשרות אלפי דירות". הארץ, אוהזר מאתר האינטרנט ב-23 בדצמבר, 2014: <http://www.haaretz.co.il/news/science/premium-1.2519566>
- שורץ-מילנר, בינת, 2012. מכתב אל פרופ' גרוטו במשרד הבריאות. ארכיון עמותת רוצים לחיות בלי מכרות, 31 בדצמבר, 2012.
- שנער, אמנון ומר, דבורה, 1979. "ערד: חזון ומציאות", בתוך: שמואל, א. וי. גרדוס (עורכים), ארץ הנגב, אדם ומדבר, אוניברסיטת תל אביב, באר שבע, שדה בוקר: ההוצאה לאור של משרד הביטחון: 572-587.
- שפירא, אסף, 2010. תהליכי הפרטה מרכזיים בישראל. פרלמנט, 64. אוהזר מאתר האינטרנט ב-12 בדצמבר 2014: [http://www.idi.org.il/ספרים-ומאמרים/פרלמנט/גיליון-64/הפרטה--סקירה-תאורטית-והיסטורית/](http://www.idi.org.il/http://www.idi.org.il/ספרים-ומאמרים/פרלמנט/גיליון-64/הפרטה--סקירה-תאורטית-והיסטורית/)
- תמ"א 14 ב' תוכנית מתאר ארצית לכרייה וחציבה- דברי הסבר לולנת"ע 41.4.4. 2015. מנהל התכנון, ינואר, 2015.

- תמ"א 14ג', מסמך המדיניות למשק הכרייה והחציבה של מינרלים תעשייתיים, דו"ח היבטים סביבתיים. 2011. אוחזר מאתר האינטרנט ב-12 ביולי 2014 : http://www.moin.gov.il/SubjectDocuments/arziot/tma14_c/doh_mazav_kayam-1.pdf.
- תמ"א 14ג', מסמך המדיניות למשק הכרייה והחציבה של מינרלים תעשייתיים. 2014. משרד הפנים, מנהל התכנון. אוחזר מאתר האינטרנט ב-30 בנובמבר 2014 : http://www.moin.gov.il/SubjectDocuments/arziot/tma14_c/doh_mazav_kayam-1.pdf.
- Ayelazuno, Jasper, 2014. The 'new extractivism' in Ghana: A critical review of its development prospects. *The Extractive Industries and Society* 1: 292-302.
- Bebbington, Anthony, Bebbington Denise, Humphreys, Jeannet, Jeffrey Bury, Muñoz, Lina María, Langan Pablo Juan, 2008a. Mining and Social Movements: struggle Over Livelihood and Rural Territorial Development in the Andes. *World Development* 36: 2888-2905.
- Bebbington, Anthony, Hinojosa, Leonith, Humphreys, Denise, Bebbington, Maria Luisa Burneo and Warnars, Ximena, 2008b. Contention and Ambiguity: Mining and the Possibilities of Development. *Development and Change* 39: 965-992.
- Besser, L. Terry, 2009. Changes in small town social capital and civic engagement. *Journal of rural studies* 25: 185-193.
- Carroll, B. Archie, and Shabana, M. Kareem, 2010. The business case for corporate social responsibility: a review of concepts, research and practice. *International Journal of Management Reviews* 12: 85-105.
- Dale, Allan, 2014. "Southern Enclaves: Mining, Tourism and Urban Development". *Beyond the North-South Culture Wars: Reconciling Northern Australia's Recent Past with Its Future*. Springer, pp. 29-40.
- Escobar, Arturo, 1992. Imagining a post-development era? Critical thought, development and social movements. *Social text* 31: 20-56.
- Feitelson, Eran, 1997. The Second Closing of the Frontier: an end to Open-Access Regimes. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 88: 15-28.
- Flyvbjerg, Bent, 1998. *Rationality and Power: Democracy in practice*. Chapter 17. Chicago: Chicago University Press pp. 318-329.
- Glassman, Jim, 2006. Primitive accumulation, accumulation by dispossession, accumulation by 'extra-economic' means. *Progress in Human Geography* 30: 608-625.
- Habermas, Jürgen, 1987. *The theory of communicative action. (vol. 2): System and lifeworld*. Cambridge: Polity Press.
- Hajer, Maarten, (2003). Policy without polity? Policy analysis and the institutional void. *Policy sciences*, 36, 175-195.
- Harvey, David, 2007. Neoliberalism as creative destruction. *the annals of the american Academy of political and social science* 610: 21-44.
- 2009. The 'new' imperialism: accumulation by dispossession. *Socialist register* 40: 63-87.
- Hogan, Richard, 1985. The Frontier as Social Control. *Theory and Society* 14: 35-51.
- Key, A. 2009. Understanding Policy Change as a Hermeneutic Problem. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice* 11: 47 – 63.
- Knox, Paul and Mayer, Heike, 2010. *Small Town Sustainability: Economic, Social, and Environmental Innovation*. Basel; Boston: Birkhauser.
- Massey, Doreen, 2004. Geographies of responsibility. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 86: 5-18.
- Nagy, Gabor, Nagy, Erica, and Timár, Judith, 2012. The Changing Meaning of Core-Periphery Relations in a Non-Metropolitan "Urban Region" at the Hungarian-Romanian Border, disP - *The Planning Review* 48: 93-105.
- Perreault, Tom, 2013. Dispossession by accumulation? Mining, water and the nature of enclosure on the Bolivian Altiplano. *Antipode* 45: 1050-1069.
- Pink, Sarah, 2009. Urban social movements and small places: Slow cities as sites of activism. *City* 13: 451-465.

- SAGE Brief Guide to Corporate Social Responsibility*, 2012. "Corporate Social Responsibility and related Terms". Part 1. Sage Pub. Retrieved from the Web December 10, 2014: http://www.sagepub.com/upm-data/41167_1.pdf.
- Samet, Jonathan, 2014. *Human Health Considerations Related to the Siting and Operation of an Open-Pit Phosphate Mine at Sdeh Barrir*. Retrieved from the Web December 10, 2014: http://www.health.gov.il/Subjects/Environmental_Health/Barir/Pages/default.aspx.
- Shapira, Samuel, 2010 *Medical Opinion Regarding Sdeh Bair*. Retrieved from the Web December 26, 2010: http://www.health.gov.il/Subjects/Environmental_Health/Barir/Pages/default.aspx.
- Shetty, Sujata and Reid, Neil, 2013. Global challenges and local responses: creating a new urban world in the shrinking cities of the US industrial Midwest. *Regional Science Policy & Practice* 5: 201-217.
- Stiglitz, Joseph, 2007. What is the Role of the State? in M. Humphreys, J., Sachs and J. Stiglitz (eds) *Escaping the Resource Curse*. New York: Columbia University Press, pp. 23–52.
- Wood, D. J. 2010. Measuring corporate social performance: a review. *International Journal of Management Reviews* 12: 50-84.
- Wuthnow, Robert, 2013. *Small-Town America: Finding Community, Shaping the Future*. Princeton University Press.
- Veltmeyer, Henry, 2013. The political economy of natural resource extraction: a new model or extractive imperialism? *Canadian Association for the Study of International Development*, 34: 79–95.
- Yanow, Velt, D. 2000. *Conducting Interpretive Policy Analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.